

'Je gaat niet naar binnen met een bosje bloemen'

Geweldstoepassing, rationaliteit en professionaliteit bij gewapende overvallen*

It may be that our reluctance to construe aggressive or violent behaviour as instrumental rather than expressive (...) sometimes has more to do with our own fears than with the facts of the matter.

(Cornish & Clarke 1986, 14)

1 Introductie

Een overval komt per definitie onverwacht en brengt de slachtoffers in een potentieel levensgevaarlijke situatie. De overvaller bedreigt zijn slachtoffer met een boodschap die eenvoudigweg neerkomt op 'je geld of je leven'. Het is daarom begrijpelijk dat de overval een van de meest gevreesde delicten is en dat dit misdrijf zeer tot de verbeelding spreekt.

Plegers van overvallen worden in de media, in romans en in speelfilms ofwel afgeschilderd als intelligente, scherpzinnig plannende lieden, ofwel als niets-ontziende, gewelddadige en immorele mensen. Om licht te werpen op de aard en de mate van het geweld bij overvallen zullen we dit vanuit het perspectief van de dader aan de orde stellen.

Om criminaliteit te kunnen begrijpen, is het van groot belang de betekenis die *daders* eraan geven te bestuderen (Polsky 1971, 115, Spradley 1977, 14). De betekenis van geweld voor overvallers verschilt van de betekenissen die het heeft voor slachtoffers of de ambtenaren van politie en justitie.

We zullen in dit artikel de normen van overvallers ten aanzien van geweld schetsen en laten zien dat aard en mate van het toegepaste

* Graag bedanken wij Lodewijk Brunt, Martin Grapendaal en de deelnemers aan de studiedag 'alledaags en ongewoon geweld' (30/8/1991, Amsterdam) voor hun commentaar op een eerdere versie.

geweld samenhangen met de motieven en de professionaliteit van de overvaller. We maken hierbij gebruik van het materiaal dat we verzamelden tussen oktober 1989 en januari 1991 in het kader van een onderzoek naar motieven en keuzes van overvallers op commerciële objecten. We hebben veldwerk verricht in vijf inrichtingen voor langgestraften en namen in elke gevangenis gedurende twee tot drie maanden zoveel mogelijk deel aan het gevangenisleven, om op deze wijze een netwerk van informele contacten met gedetineerden op te bouwen. Deze etnografische onderzoeksmethode stelde ons in staat de aanvankelijke argwaan bij gedetineerden voor een groot deel weg te nemen. We vonden uiteindelijk 43 overvallers bereid aan dit onderzoek mee te werken en voerden met hen meerdere langdurige gesprekken.¹

2 Geweld bij overvallen

Normen over geweld

In de periode dat we veldwerk verrichtten, vond in Oosterbeek een overval plaats die veel stof deed opwaaien. *De Telegraaf* berichtte de volgende dag:

Twee doden en gewonde bij brute slachting in supermarkt. 'Voor Nederlandse begrippen uniek in zijn gruwelijkheid', zo noemde een woordvoerder van het dertig man sterke recherche-bijstandsteam Gelderland de roofoverval gistermorgen vroeg op een vestiging van Albert Heijn aan de

¹ Respondenten, overvallers en gedetineerden per gevangenis

gevangenis	respondenten	overvallers	gedetineerden
Zutphen	10	40	88
de Marwei	10	49	240
Esserheem	7	28	140
Bankenbosch	12	25	240
Norgerhaven	4	17	138
totaal	43	159	846

We hebben in elke inrichting ongeveer een kwart van de op dat moment gedetineerde overvallers geïnterviewd.

Het delict overval komt niet als zodanig in het Wetboek van Strafrecht voor, maar valt onder artikelnummers 312 (diefstal met geweld) en/of 317 (afpersing). In de tabel is het aantal overvallers per gevangenis gebaseerd op het aantal persoonskaarten in de gevangenisadministratie waarop bovenstaande artikelnummers voorkwamen. Zie voor een gedetailleerde beschrijving van onze werkwijze in de gevangenissen: Staring & Kroese 1991.

Pastoor Bruggemanlaan in Oosterbeek, waarbij twee medewerkers op de grond liggend van achteren werden doodgeschoten en een derde medewerker levensgevaarlijk werd gewond. (...) Uit de eerste getuigenverklaringen is gebleken dat twee met riotguns gewapende en gemaskerde Nederlandse overvallers zonder pardon het vuur openden op de op de grond liggende AH-medewerkers toen die niet in staat bleken de kluisleutel af te geven omdat zij die niet in hun bezit hadden (*De Telegraaf*, 15 mei 1990).

Verbolgenheid over het bij deze overval gebruikte geweld werd niet alleen gevoeld door de journalist en de *moral majority* voor wie hij dit bericht schreef. Ook in de gevangenis werd ongemeen heftig gereageerd op de gebeurtenissen in Oosterbeek; op de luchtplaats was het dagenlang onderwerp van gesprek. Vrijwel alle gedetineerden spraken schande over de wijze waarop de overval was verlopen. Het geweld werd algemeen veroordeeld en de plegers ervan werden afgeschilderd als dom en gekarakteriseerd als 'geen echte criminelen'. Ook in de interviews met overvallers kwam het onderwerp aan bod.

(R30) Als je iemand overhoop schiet, dat is het laagste wat je kan doen. Dan ben je gewoon gestoord. Zoals die gasten met die Albert Heijn zaak; als ze hier komen te zitten, zullen ze het niet fijn hebben bijvoorbeeld.

(R24) Dat is de grootste schande die er is, dat wordt door niemand geaccepteerd. (...) om ze dan eerst maar even neer te knallen en 'nou moet de kluis maar los', dat wordt door niemand geaccepteerd. Ik denk ook dat ze verraden worden. Maar ze komen waarschijnlijk uit een milieu waar de echte criminelen niets mee te maken willen hebben. (Het zijn) gevaarlijke gekken die de handel verpesten. Dat zijn gestoorden joh, dat zijn echt gestoorden. (Ze) worden ook door niemand geaccepteerd, zelfs niet door mensen die een hoop risico durven te nemen. Die accepteren dat niet.

Ten einde duidelijk te maken welke opvattingen over geweld gemeengoed zijn bij overvallers, kijken we allereerst naar een criminologische definitie van geweld.

Criminal violence may be defined generally as the actual or threatened, knowing, or intentional application of statutorily impermissible physical force by one person directly against one or more other persons for the purpose of securing some end against the will or without the consent of the other person or persons (Weiner 1989, 36).

Weiner maakt voorts een onderscheid tussen expressief en instrumenteel gewelddadige misdaden. Het uitoefenen van en de dreiging met geweld heeft een 'expressief' karakter als het verlangen om

iemand te verwonden of te doden centraal staat, of als dit geweld enkel dient tot het ontladen van een emotionele prikkeling. Er is sprake van instrumenteel geweld als dit geweld niet het doel op zich is, maar een middel tot het verkrijgen van gewenste goederen en/of diensten (Weiner 1989, 36-37). Block hanteert in zijn boek *Violent Crime* een soortgelijke tweedeling in vormen van geweld. Evenals Weiner gebruikt Block (1977, 8-10) de term 'instrumenteel geweld'. Het bij overvallen toegepaste geweld is volgens Block primair instrumenteel; het is geen doel maar middel en tevens verbonden aan een door de overvaller gemaakte kosten-baten analyse. Het niet-instrumentele geweld, dat bij Weiner 'expressief' geweld heet, wordt door Block 'impulsief' geweld genoemd. Het is geen middel maar doel en is niet het resultaat van een afwegingsproces.

De grens tussen beide vormen van geweld is niet altijd even scherp te trekken, we zullen nog zien dat er overvalsituaties zijn waarin instrumenteel geweld overgaat in impulsief geweld.

Overvallers geven, vergeleken met bovenstaande criminologische definitie, een andere invulling aan het begrip geweld. Het dreigen met geweld, wat deel uitmaakt van Weiner's definitie van dit begrip, wordt door de meeste overvallers niet als een vorm van geweld gezien. Dreiging is onvermijdelijk en inherent aan het delict; het wordt door de overvaller meestal los gezien van het fysiek schade berokkenen aan slachtoffers van een overval.

(R01) In de bank...nee, geen geweld. Alleen maar gedreigd hè. Maar dat noemen ze ook geweld hè. Heel raar bij die kankerjustitie.

In de perceptie van de overvaller is pas sprake van geweld wanneer lichamelijk letsel aan het slachtoffer wordt toegebracht.

(R42) Ik denk dat er sprake is van geweld als je hand tastelijk gaat worden. Lichamelijk met mensen in contact komt, gaat slaan. Dan zeg ik: je hebt geweld gebruikt, en in het ergste geval schieten natuurlijk.

Een klein deel van de overvallers onderkent wel het gewelddadige karakter van bedreiging maar ziet het veelal als de minst kwade vorm van geweld.

(R19) Ja imponeren hè. Dus je komt binnen en je zet dat ding (bivakmuts) op je hoofd. Op dat moment ben jij er wel op voorbereid, alleen die mensen zijn er niet op voorbereid. Die zijn verschrikkelijk angstig, wat erg genoeg is hoor, daar gaat het niet om. Maar om geld te pakken moet je imponeren.

(...) Geweld kan ook geestelijk zijn. Ik doe het liever geestelijk op zo'n moment, zonder wapens of wat dan ook.

Overvallers maken een onderscheid tussen 'zinnig' en 'zinloos' geweld. De belangrijkste norm ten aanzien van het toepassen van geweld is dat het in dienst moet staan van een doel: het controleren van de situatie, het breken van eventuele tegenstand en uiteindelijk het verkrijgen van geld. Het door overvallers als 'zinnig' bestempelde geweld komt dus overeen met het 'instrumentele' geweld van Weiner en Block. Afhankelijk van de situatie is het gebruik van 'zinnig' geweld noodzakelijk en daarom - naast dreiging - ook intrinsiek verbonden aan het plegen van een overval.

(R38) En dan kom je natuurlijk weer aan bij het punt van wat is acceptabel en wat is niet acceptabel? Nou, ik vind dat iets acceptabel is zolang je er niet voor hoeft te moorden en dat je met zo min mogelijk problemen, zowel voor de partij die je overvalt en voor de overvaller, je doel kunt bereiken. Gaat iets niet dan doe je het niet. Niet doorzetten en met grof geweld en machinegeweren en toestanden. Nee, probeer *clever* na te denken hoe iets kan.

Het bij de overval toegepaste geweld dat niet in dienst staat van dit doel, is 'zinloos' en dient zoveel mogelijk vermeden te worden. Ook met de term 'zinloos' geweld lijken overvallers zich onbedoeld bij Weiner en Block aan te sluiten. Het 'zinloos' geweld van de overvallers valt samen met het 'expressief' geweld van Weiner en het 'impulsief' geweld van Block omdat het niet in dienst staat van het welslagen van de overval. Een 'goede overval' kenmerkt zich door het ontbreken van 'zinloos' geweld. De overvaller die 'zinloos' geweld gebruikt, ziet zijn status in de criminele wereld dalen.

(R18) ...ook een keer zijn we in een bank. Er liggen negen mensen plat op de grond en er ligt een gozer bij, een flinke gozer, maar hij deed precies wat er gezegd werd en helemaal niks anders. Mijn maat vond op dat moment dat hij daar wat mee moest doen. Hij moest hem pakken op de een of andere manier. Hij heeft hem lopen rammen met de kolf van die riotgun. Nou dat slaat gewoon nergens op, dat had gewoon helemaal geen enkele zin.

(R44) In die (criminele) wereld is geweld heel tolereerbaar. Als je maar niet op iemand gaat dansen als hij eenmaal ligt.

Uit het voorgaande blijkt dat overvallers dreigen met geweld en

toepassen van instrumenteel geweld acceptabel achten. Al het andere geweld wordt beschouwd als zinloos en is dientengevolge afkeurenswaardig. De vraag is nu hoe deze norm zich tot de praktijk verhoudt. Onder welke omstandigheden wordt er geweld toegepast, door welke overvallers en tegen wie richt zich dit geweld? Alvorens op deze vragen in te gaan, volgt een overzicht van het door de respondenten tijdens de overvallen gebruikte geweld.

De praktijk

Om het door onze respondenten gebruikte geweld in kaart te brengen, hebben we gebruik gemaakt van het tijdens ons veldwerk verzamelde materiaal en gegevens van de Centrale Recherche Informatiedienst (CRI) over de (laatste) overval waarvoor de overvaller gedetineerd was. Om enig inzicht te geven in de representativiteit van onze respondentengroep zullen we die op een aantal punten vergelijken met gegevens uit het artikel 'Tienduizend overvallen' van Van den Eshof en Van der Heijden (1990). Daarin presenteren en analyseren zij cijfers over de circa tienduizend tussen 1980 en 1990 door de CRI geregistreerde overvallen.

De leeftijd van de 204 overvallers uit de steekproef van Van den Eshof en Van der Heijden varieerde van 17 tot 53 met een gemiddelde leeftijd van 27,1 jaar. Ten tijde van de laatste overval was de jongste overvaller in onze respondentengroep 16 en de oudste 44 jaar, met een gemiddelde leeftijd van 24,8.

Van den Eshof en Van der Heijden presenteren geen gegevens over de etnische achtergrond van daders; zij beperken zich tot de vermelding dat 82% van de overvallers uit hun onderzoek de Nederlandse nationaliteit bezit. Bij 39 van onze 43 respondenten was dat eveneens het geval. Een indeling van onze respondenten op basis van etniciteit levert tabel 1 op.

In totaal hebben 36 van de 43 respondenten de laatste overval met één of meer mededaders gepleegd. Het is daarom belangrijk bij het lezen van de volgende tabellen rekening te houden met de mogelijkheid dat de gegevens niet alleen van toepassing zijn op de respondent. In tabel 4 betekent dit bijvoorbeeld dat het gebruikte geweld door de respondent, maar ook door een mededader toegepast kan zijn.

Van den Eshof en Van der Heijden constateren dat in de jaren tachtig één op de vier overvallen gericht was tegen een geldinstituut of een beroepsmatig geldtransport en ruim twee op de vier tegen een

ander type bedrijf. Zij tekenen daarbij aan dat het aandeel van de banken in het totaal van de overvallen objecten in de loop van het decennium meer dan verdubbelde.

Tabel 1. Etnische achtergrond van de respondenten.

etnische achtergrond	aantal respondenten
Nederlandse	26
Surinaams/Creoolse	4
Surinaams/Hindoestaanse	3
Antilliaanse	2
Indonesische	2
Molukse	2
Turkse	2
Engelse	1
Portugese	1
totaal	43

In tabel 2 geven wij een overzicht van de door onze respondenten overvallen objecten.

Tabel 2. Overvallen object.

type object	respondenten
1. bank	14
2. PTT-kantoor	3
3. PTT-agentschap	6
4. particulier geldtransport	2
5. NS-station	3
6. benzinstation	3
7. supermarkt	2
8. particulier bedrijf	6
9. woning(2)	4
totaal objecten	43

Het relatief grote aantal commerciële geldinstituten in deze tabel hangt mogelijkwijze samen met de door Van den Eshof en Van der Heijden geconstateerde verschuiving in voorkeuren van overvallers. De door onze respondenten gepleegde overvallen vonden voor het merendeel plaats in de tweede helft van de jaren tachtig (31 van de 43 overvallen).

Tabel 3. Tijdens de overval gehanteerde wapen(s) naar object.

wapen	type object (zie tabel 2)									
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9. totaal	
vuistvuurwapen	19	6	9	1	2	1	4	5	3	50
geweer	3				1	1				5
autom. wapen	2									2
riotgun	5				1	2		1		9
slag-/steekwapen	1		1					3	2	7
namaakwapen	2					1		1		4
overige	3				1					4
totaal	35	6	10	1	5	5	4	10	5	81

Niet alle overvallers maakten gebruik van een geladen pistool. Zeven van de vijftig gehanteerde vuistvuurwapens waren ongeladen; bij één van de vijf geweren was dat eveneens het geval. Aangezien het aantal tijdens de overval gebruikte wapens hoger ligt dan het aantal respondenten, betekent dit dat de overvallersteams zich in een groot aantal gevallen van meer dan één wapen tegelijkertijd bedienden. Bij 36 van de 43 overvallen werd gebruik gemaakt van minimaal één vuurwapen.

Ook Van den Eshof en Van der Heijden vonden dat bij circa driekwart van de overvallen (vuist)vuurwapens werden gehanteerd. Opmerkelijk is echter dat deze auteurs een groter aandeel van slag- of steekwapens vonden dan uit onze cijfers naar voren komt.

Tabel 4. Aard van het geweld naar object.

geweld	type object (zie tabel 2)								
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9. totaal
geschoten	2	1		1		1	1	1	8
mishandeling	2	1	2		1				9
opgesloten	1	1							2
vastgebonden	1		1					9	15
gijzeling	1					2			3
seksueel geweld									1

Het gebruikte geweld, zoals dat in deze en de hierna volgende tabel tot uitdrukking komt, is toegespitst op de fysieke gevolgen voor de slachtoffers.² Er is acht maal geschoten door overvallers, waaronder

² Uiteraard hebben overvallen voor de slachtoffers vaak ook psychische consequenties. De keuze voor het daderperspectief brengt met zich mee dat we

vier maal gericht op het personeel. Eén van de overvallers raakte per abuis een klant in plaats van het personeelslid. Er is tijdens geen enkele overval gericht geschoten op de aanwezige klanten.

Tabel 5. Letsel tijdens de overvallen.

slachtoffers	personeel	klanten	dadere
gewonden	7	1	1
doden	1		

Uit het artikel van Van de Eshof en Van der Heijden blijkt dat bij de circa 10.000 geregistreerde overvallen 603 gewonden en 80 doden te betreuren vielen. Onder hen bevonden zich 21 gewonde en 7 gedode dadere. Het uit onze tabellen naar voren komende relatief hoge geweldsniveau, moet te wijten zijn aan het geringe aantal in deze studie betrokken overvallere. Het kan niet worden begrepen als indicatief voor een stijgende trend in het toepassen van geweld bij overvallen. Uit gegevens van de Centrale Recherche Informatiedienst blijkt dat het aantal overvallen in de afgelopen tien jaar dramatisch steeg. Het geweld tijdens overvallen nam daarmee absoluut gezien toe, in verhouding bleef het echter gelijk. Blijkbaar weten de meeste overvallere succesvol te voldoen aan de norm dat geweld zoveel mogelijk dient te worden beperkt. Uit het voorgaande moge blijken dat er - zoals altijd - ook een zekere discrepantie bestaat tussen wet en werkelijkheid, tussen wat overvallere menen over geweld en wat ze doen. Het bestaan van een norm die 'zinloos' geweld afkeurt, kan niet voorkómen dat het af en toe toch wordt toegepast.

3 Professionaliteit / rationaliteit

De notie dat criminaliteit gezien kan worden als een professie doet niet alleen in criminele kringen opgang, ook in sociologische en criminologische literatuur bedient men zich wel van dit perspectief.

De eerste die een crimineel als een 'professional' portretteerde was Sutherland (1937). Hij liet zien dat de professionele dief met betrekking tot een aantal aspecten te vergelijken valt met mensen die werkzaam zijn in legale beroepen. Net als deze laatste heeft hij te maken met vaardigheden, kennis en de hierop gebaseerde status.

hierover geen materiaal hebben verzameld.

Tevens kent de groep van dieven een eigen complex van normen en waarden en een eigen vorm van (informele) organisatie (1989, 197-209).

Letkemann hanteert in zijn studie *Crime as Work* het perspectief van de sociologie van het werk, dat volgens hem gelegitimeerd toegepast kan worden op criminelen en hun activiteiten en meer inzicht verschaft in vormen van afwijkend gedrag. Ook criminelen worden geconfronteerd met een aantal aspecten van werk: de benodigde vaardigheden om in hun werk succesvol te kunnen zijn, de mogelijkheden om zich deze vaardigheden eigen te maken, de effecten van technologische ontwikkeling, de financiële beloning en de kosten en gevaren die er aan kleven (1973, 5-6, 163).

Åkerström wijst op de *business orientation* van criminelen. Zij constateert bij hen een aantal normen en waarden dat te vergelijken is met die welke gelden in de zakenwereld. Een veelzeggend citaat in dit verband komt van Horton (1977, 67).

In a world of complex organisations, the hustler defines himself as an entrepreneur, and indeed, he is the last of the competitive entrepreneurs (...)
The political conservative should applaud all that individual initiative.

De crimineel werkt in een gebied waar vrije concurrentie heerst, hij moet investeren en loopt risico. Net als voor de zakenman zijn de contacten die hij er op na houdt van groot belang, evenals zijn reputatie.

Bovenstaande studies hebben met elkaar gemeen dat ze meer nadruk leggen op de manier van leven en werken van criminelen, dan op de vraag waarom ze zijn zoals ze zijn.

This allows them to avoid grand theories and half-hidden value judgements. Analysing crime as work seems to imply a more articulated description and understanding of the life and work of different criminal groups (Åkerström 1985, 15).

Het idee dat meer aandacht zou moeten uitgaan naar wat criminelen doen, dan naar hoe ze zo geworden zijn, wordt ook bepleit door Clarke en Cornish, in wat zij het 'situationele perspectief' noemen (1985). De meeste criminologische studies richten zich op de persoon van de crimineel. De pleger van een delict zou worden gekenmerkt door een biologische, psychologische of sociologische *make-up*, die hem of haar een neiging tot crimineel gedrag (criminele dispositie)

bezorgde. Clarke (1980) wijst op het feit dat zelfs de meest criminele mensen meestal de wet respecteren en dat ook dit feit verklaard zou moeten worden uit het verleden van de delinquent. Daarbij komt nog dat de zogeheten criminogene omstandigheden lang niet iedereen die hieraan bloot stond, tot crimineel gedrag aanzetten. Clarke en Cornish probeerden deze lacune in de criminologische theorievorming op te vullen door de onmiddellijk aan de criminele daad voorafgaande situatie van de delinquent en diens afwegingen over mogelijke oplossingen van zijn problemen in criminologische studies te betrekken.

Deze visie op crimineel gedrag veronderstelt een zekere rationaliteit bij de dader. Cornish en Clarke pleiten ervoor delinquenten te beschouwen als 'reasoning decision makers'. Deze auteurs achten het van groot belang dat wordt vastgesteld in hoeverre een dergelijke analyse kan worden toegepast op geweldsmisdrijven (1986, 14). Gewelddadige criminele activiteiten zijn nog slechts weinig bestudeerd vanuit dit perspectief. Uit studies naar besluitvormingsprocessen van overvallers blijkt dat deze daders in meerdere of mindere mate rationeel te werk gaan (Walsh 1986, Feeney 1986).

In het navolgende zullen we de eerder opgeworpen vragen naar de omstandigheden waaronder geweld wordt gebruikt, naar welke overvallers dit geweld toepassen en tegen wie het zich richt, aan de orde stellen. We zullen de keuzes die overvallers maken - voor en tijdens de uitvoering van de overval - met betrekking tot geweld bezien vanuit het perspectief van de 'reasoning criminal' en de mate van professionaliteit van de dader in deze beschouwing betrekken.

Geweld en voorbereiding

In de fase waarin de overval wordt voorbereid, zal de dader keuzes moeten maken. De keuzes die samenhangen met de aard en mate van geweld die de overvalleur denkt te moeten gebruiken, draaien rond het soort object, de slachtoffers, het tijdstip en de wapens.

Een overvalleur moet keuzes maken betreffende het type object dat hij wil overvallen en het beste tijdstip voor de overval. De gronden waarop deze beslissingen worden genomen hangen onder meer samen met de ligging van het object en de te verwachten buit. Hierbij spelen evenzeer overwegingen over de aard en de mate van geweld die men bereid is te gebruiken een rol.

Voor een overvalleur zijn er drie categorieën objecten. Binnen de eerste categorie, de commerciële geldinstituten, vallen banken, PTT-

kantoren, postagentschappen en geldtransporten. De tweede categorie bestaat uit objecten die toebehoren aan zelfstandige ondernemers: juwelierszaken, supermarkten en andersoortige winkels. Een derde categorie wordt gevormd door collegae criminelen. Overvallers maken een onderscheid in 'legale overvallen' - op geldinstituten en zelfstandige ondernemers - en 'illegale overvallen'. Hieronder wordt het *rippen* van (huis)dealers of koffieshops verstaan. Een voordeel voor de overvaller is hierbij dat het slachtoffer moeilijk aangifte bij de politie kan doen, omdat het veelal om geld of goederen gaat die hijzelf op een illegale manier heeft verkregen. Tegelijkertijd weet de overvaller dat deze groep moeilijk te overvallen is wegens de vaak heftige tegenstand die geboden wordt. Besluit een overvaller toch tot een *rippartij* dan zal hij bereid moeten zijn tot het gebruik van relatief veel geweld.

(R23) Als ik een weekend geen geld had, dan ging ik naar een koffieshop, en dan beroofde ik die. En dan had je stuff en dan had je geld. (...) Ik heb ook wel eens geschoten, maar ja, in die koffieshops. Want dat was nog gevaarlijker, in die koffieshops. Maar dan gewoon in de lucht, een paar keer. Want er zitten een paar te (tafel)voetballen, een paar zitten jointjes te roken, allemaal jonge jongens. Dat zijn allemaal boeven die daar komen. Dus je komt tegenover je eigen mensen te staan op dat moment. Dus dan laat je het wel zien en dan schiet je even twee, drie keer in de lucht. Afstand houden, weet je. Geld en de hasj. En dan trek je de telefoon kapot en dan ga je er vandoor.

Een belangrijk verschil tussen de twee 'legale' categorieën objecten betreft het beveiligingsniveau. Zelfstandige ondernemers zijn, in vergelijking met de commerciële geldinstituten, veelal minder goed beveiligd. De wijze waarop een object beveiligd is heeft consequenties voor de mate en de vorm van het aangewende geweld.

(R18) Die mensen (personeel) zitten totaal beschermd. Nou lopen er meestal klanten rond. Nou pak je één van de klanten, ligt eraan wie er binnen is, wie je pakt en hoe je diegene aanpakt dan. Maar op die manier probeer je op een gegeven moment degene die in het loket zit te dwingen de deur te openen. (...) Daarna heb je een korte periode tijd om eventueel een situatie te forceren. Dan kun je op een gegeven moment degene die je gegijzeld hebt iets aandoen, iets breken of...

De verschillende categorieën van objecten onderscheiden zich ook van elkaar in de mate waarin het personeel zich verantwoordelijk voelt voor het geld. Onder overvallers leeft de overtuiging dat

naarmate er meer verantwoording voor het geld wordt gevoeld door het slachtoffer, het geld ook minder gemakkelijk zal worden afgegeven. Het personeel in een bank is geïnstrueerd geld te geven aan een overvaller. Bovendien hebben zij minder *feeling* met het geld en zullen diens gevolge minder snel geneigd zijn de overvaller het geld te weigeren. De veelal grotere betrokkenheid van een zelfstandige ondernemer met zijn eigen 'zuur' verdiende geld, is in de ogen van de overvaller een reden om meer tegenstand te verwachten. De kans dat er daarom meer (instrumenteel) geweld zal moeten worden gebruikt, is in vergelijking met een commercieel geldinstituut dan ook groter.

(R26) Hij (de eigenaar van het reisbureau) sprong van deze kant naar de andere kant; hij wou het geld gewoon niet geven. Hij wou gewoon weg. Er was geen uitgang om weg te lopen, maar hij wilde zelf een uitgang maken. Hij sprong als een konijn over de toonbank, en toen is die vriend van me zenuwachtig geworden en heeft ie in de lucht geschoten. Het duurde zo lang. Alles moet snel gaan. Als zoiets gebeurt dan moet het binnen drie minuten gebeurd zijn.

Veel overvallers weten dat de aard van de uitspraken en handelingen tijdens de overval invloed kunnen hebben op de intensiteit van de opsporing en op de strafmaat. Deze bij menig overvaller aanwezige kennis lijkt een remmende invloed te hebben op het toegepaste geweld bij overvallen.

(R42) Dan lees je in de krant dat ik demonstratief dat wapen had doorgeladen. Dat ik een kogel had laten zien. Maar het was een ongeladen pistool, want ik was daar niet om mensen te verwonden of zo. Je calculeert in dat je op heterdaad betrapt kunt worden en dan is het als ze je pakken enkel maar gunstig. Kijk, zitten er kogels in, dan is het van 'dat doe je niet voor niks, je hebt ook willen schieten'. Daar hangt ook je straf weer vanaf.

In dit licht bezien is het rationeel om alle vormen van geweld tijdens de overval zoveel mogelijk te beperken.

Sommige overvallers prefereren vanuit het oogpunt van geweldsbeperking een situatie waarin geen, of zeer weinig klanten in het object aanwezig zijn. Een overvalsituatie met minder slachtoffers is beter te controleren; de kans dat een klant zich tegen de overvaller keert, wordt kleiner. Daarnaast speelt ook mee dat deze overvallers geen klanten in gevaar willen brengen; cliënten zijn in hun visie onschuldige buitenstaanders. Personeelsleden weten dat ze het risico

lopen slachtoffer te worden van een overval en zijn voorgelicht over wat ze in dat geval te doen staat. Ze zijn - in de ogen van de dader - opgewassen tegen de spanning die een overval met zich meebrengt. Deze overvallers zullen daarom kiezen voor een object waar het personeel niet wordt beveiligd door kogelwerend glas. Op zijn minst één personeelslid moet te bedreigen zijn.

De keuze voor een object waarin het personeel wel is afgescheiden van de klanten impliceert dat de dader bereid moet zijn één of meer klanten te bedreigen. Overvallers die niet schromen om deze indirecte bedreiging toe te passen, zullen een tijdstip kiezen waarop juist wel klanten in het object aanwezig zijn. De overvalleur zal uiteindelijk de keuzes omtrent object en tijdstip maken op basis van de bereidheid tot gebruik van geweld en de criminele vakkennis die hij bezit.

De wapens die men denkt te moeten gebruiken voor de overval kunnen uiteenlopen van riotguns, geweren, vuistvuurwapens, slag- en steekwapens tot namaakpistolen en nepbommen.

Overvallers die kiezen voor gebruikmaking van namaakwapens opereren meestal alleen en motiveren de keuze om geen echte wapens te gebruiken door er op te wijzen dat de overvallen op die manier meestal óók lukken en dat de risico's voor dader en slachtoffer kleiner worden. Het betreft hier meestal daders die voor de eerste overval een relatief kort, of geen, crimineel verleden hebben. Voor de meeste van deze overvallers geldt dat hun overvallen meer het karakter van een wanhoopsdaad hebben. Deze wanhoop heeft betrekking op de motieven voor de overval en uit zich niet in een desperaat optreden van deze daders. De mate van geweld waartoe deze groep bereid en in staat is, is gering. Als een 'wanhoopsovervalleur' kiest voor een echt wapen, zal hij het vaak niet laden.

Overvallers die meer en oudere wortels hebben in de criminele wereld bezitten meer mogelijkheden echte wapens te verkrijgen en zijn meer doordrongen van de norm dat het gebruik van wapens in bepaalde omstandigheden geoorloofd is. Volgens deze, vaak in teams opererende, overvallers is het geboden minimaal één bendelid uit te rusten met een echt wapen. Om het risico van geweldescalatie te beperken kiest men er soms voor om bepaalde bendeleden niet met een geladen vuurwapen uit te rusten.

(R08) Nou ik heb me eigen groot gehouden. Ik stikte me eigen de moord van de zenuwen. Ik wou ook wel rijden maar ik kan niet rijden. Dus dat was eigenlijk al opgelost. Ik was één van de jongens die naar binnen moest. Eén van mijn maten zei 'ik pak het wapen wel, ik ben niet zenuwachtig'.

Ja als je goed zenuwachtig bent en je gaat binnen aan het schieten en er vallen drie doden en je wordt gepakt...dan kun je het wel vergeten. Dan kom je de eerste tien jaar niet meer buiten. Ik was ook zenuwachtig, ik wou het wapen ook niet vasthouden.

Meestal echter dragen alle teamleden wapens. Deze overvallers hebben veelal een voorkeur voor indrukwekkend ogende vuurwapens. De populariteit bij veel overvallers van de riotgun, een geweer waarvan de loop vaak wordt afgezaagd, valt hieruit te verklaren. Niet alleen is dit wapen makkelijk in een sporttas te vervoeren, het is bovendien afschrikwekkend.

(R39) I don't use pistols. I don't like pistols. I always carry a riotgun, because it is far more intimidating. You might get somebody that might have a go at a pistol. I personally wouldn't (lacht), because I know people shoot. But you might have somebody having a go at a little hole like that. When they see a hole like that they don't want to know. And if they came too close, and they see a hole that big, they think about their stomach and forget it. So I intimidate them. It is not because it does more damage, believe me; it is to stop anybody trying anything. It just intimidates them a lot more.

In de voorbereidingsfase van een overval zal de meer professionele overvalleur tijd uittrekken om het object en de slachtoffers te observeren. Dit zogeheten 'afleggen' behelst dat men zo veel mogelijk kennis neemt van de fysieke kenmerken van het object, de daar gevolgde werkwijzen en routines, en de persoonlijke eigenschappen van de personeelsleden. Hoe meer kennis vooraf aan de overval wordt verzameld, des te beter kan de dader bepalen welke mate en vorm van geweld noodzakelijk zal zijn. Een dader met een lange criminele carrière, waarin hij meer dan zestig overvallen pleegde, vertelde hierover:

(R39) I have had a lot of practice. Because it is hard to gauge - you think about it - it is hard to gauge what somebody might do in a robbery, when you are just changing some money with him, or drinking a pint with him in a pub. It is difficult to gauge. But I have got to be able to do that, because that's my job.

Minder ervaren daders beperken dit afleggen vaak tot een minimum of zien er geheel van af. Zij weten daardoor minder goed wat ze kunnen verwachten tijdens de overval.

Geweld en overval

Lejeune (1977) beschreef de manieren waarop *muggers* controle proberen te hebben op de situaties die ze creëren. Meer nog dan de meestal jonge en onprofessionele straatrover zal de - in vele gevallen meer door de wol geverfde - overvaller van commerciële objecten zijn best doen om de situatie onder controle te krijgen en te houden.

De wijze waarop overvallers het object binnenkomen en zich als zodanig kenbaar maken varieert in de mate van gewelddadigheid. Sommige daders zijn niet als overvaller herkenbaar omdat ze geen bivakmuts dragen en soms zelfs geen vermomming. Het komt voor dat deze daders wachten tot ze aan de beurt zijn, het wapen tot die tijd verborgen houdend. De meeste overvallers echter komen met veel vertoon van macht binnen. Een overval komt per definitie onverwacht; de overvaller moet zijn slachtoffers overrompelen. Om controle over zijn slachtoffers te krijgen moet hij hen direct duidelijk maken dat het om een overval gaat. Hij moet met andere woorden zijn definitie van de situatie opdringen aan zijn slachtoffers. Bivakmutsen, uniforme kledij, zichtbaar gedragen wapens en geschreeuwde bevelen worden gebruikt om te intimideren. Wanneer dit niet lukt, als de slachtoffers de overval niet serieus nemen, ontstaat vaak een gevaarlijke situatie.

(R41) Het was carnaval. Het was voor mij de tweede overval. Sommige pompstations hebben automatische vergrendeling van de deuren. Dus eentje ging naar de kassa en eentje bleef bij de deur. Dus ik bleef bij die overval bij de deur staan. Die maat van mij die loopt naar voren die zegt 'het geld'. En die jongen (pompbediende) die nam het niet serieus, weet je. We hadden carnavalskleren aan, dus die dacht 'een joke'. Ja, op dat moment... Ik werd kwaad. Die maat van mij die draait zich om en die kijkt naar mij van 'wat moet ik nou?' Dus ik stomp hem (pompbediende) naar voren, ik pak hem bij zijn haren en doe meteen het pistool in zijn mond. Toen wist ie niet hoe snel ie het geld moest geven.

Maar meestal zal onmiddellijk duidelijk zijn dat het om een overval gaat. De overvaller staat daarna voor de taak zijn slachtoffers tot medewerking te bewegen. Hij moet daartoe angst inboezemen, maar niet in die mate dat de slachtoffers verstijven of in paniek raken. Een overdaad aan intimidatie leidt vaak tot mislukken van de overval. Meer ervaren overvallers maken niet de fout hun slachtoffers te veel schrik aan te jagen.

(R15) Je komt wel binnen met een hoop kabaal, maar daarna moet het ook

wel afgelopen wezen. Daarom begrijp ik niet mensen die binnenkomen en die schieten meteen drie, vier keer in het plafond. Dat begrijp ik niet. Dat heb helemaal niet nodig. De mensen duiken allemaal door elkaar; in een mum van tijd heb je geen overzicht meer. Want hoeveel stonden er voor die balie? Vier of vijf? Er staan er in één nog maar vier. Waar is die vijfde? Hup, en je legt zo iemand om. Dus het is gewoon nutteloos.

Professionele overvallers weten dat ze de mate van bedreiging moeten aanpassen aan de situatie.

De meeste overvallen verlopen zonder tegenstand van de slachtoffers. In dat geval wordt de overvalsituatie snel beëindigd; zodra de overvaller zijn buit heeft gekregen, verlaat hij - soms met een laatste dreigement - het object. Wanneer wel sprake is van tegenstand ontstaat een nieuwe situatie.

De wijze waarop een overvaller op tegenstand reageert hangt samen met de vorm die het verzet aanneemt en de categorie waartoe de overvaller behoort.

Het slachtoffer kan zich passief verzetten. Tijdrekken, de alarmknop indrukken, een discussie met de overvaller(s) aangaan en weigeren, zijn vormen van passief verzet die in volgorde van weergave steeds gevaarlijker worden voor het slachtoffer. Nog meer risico's neemt het slachtoffer wanneer hij zich fysiek weert. Dit actieve verzet - het grijpen naar het wapen, het beletten van de vlucht of het proberen te overmeesteren van de overvaller(s) - roept vrijwel altijd gewelddadige reacties bij de dader(s) op. Slachtoffers die zich actief verzetten, worden 'helden' genoemd. In de ogen van de meeste overvallers verdienen 'helden' geen enkele consideratie.

Op deze plaats is het zinvol een drietal categorieën overvallers van elkaar te onderscheiden. De categorie die wij 'wanhoopsovervallers' noemen, zal in het algemeen op tegenstand reageren door de overval niet door te zetten en het object te verlaten. Deze reactie is begrijpelijk omdat het deze categorie is die meestal solitair overvallen pleegt, vaak kiest voor een namaak- of ongeladen wapen en niet bereid is meer geweld dan bedreiging toe te passen. Bij deze categorie daders liggen veelal relationele problemen of acute geldnood aan de basis van de beslissing tot het plegen van overvallen. Wanhoopsovervallers hebben een verleden waarin weinig of geen criminele activiteiten werden ontplooid.

Een tweede categorie wordt gevormd door de 'beginners'. Deze overvallers hebben een jarenlange criminele carrière achter de rug, maar zijn nog slechts korte tijd bezig met overvallen. 'Beginners'

opereren meestal in teams en rusten tenminste één teamlid uit met een geladen vuurwapen. Ze zijn bereid instrumenteel geweld te gebruiken. Gebrek aan kennis en ervaring kan bij tegenstand leiden tot paniek bij deze overvallers.

(R06) ...hij komt op mij af en hij wil een medaille. Hij wil later tof spelen dat hij een overvaller heeft gepakt. Ik vond het erg dat hij nog steeds op mij af durfde te komen terwijl ik een pistool in mijn hand had. Toen dacht ik 'jij durft te komen, okee goed dan'. Toen heb ik een kogel geschoten, ik heb op zijn hoofd gemikt. Ik was helemaal gestoord, denk ik man.

'Zinloos' geweld werd door de respondenten die tot deze groep behoorden, betreurd. Niet alleen wegens het toegebrachte leed maar ook omdat zij zich generen voor dit blijk van amateurisme. Wanneer de 'beginner' de controle over de situatie en zichzelf verliest, bestaat er een grotere kans dat instrumenteel geweld overgaat in impulsief geweld.

Een derde categorie ten slotte bestaat uit overvallers die veel ervaring hebben opgedaan. Net als de beginners schromen deze 'professionals' niet om instrumenteel geweld toe te passen. Ook 'professionals' opereren in teams, maar ze zijn zwaarder bewapend dan 'beginners'. Door grotere kennis en ervaring hebben ze de overvalsituatie meer in de hand, waardoor de kans op 'zinloos' geweld klein wordt. Meer dan de voorgaande categorieën zijn 'professionals' zich bewust van de relatie tussen de hoogte van de straf en het toegepast geweld. Zij zullen daarom door middel van een grondige voorbereiding zo veel mogelijk proberen escalatie van geweld te voorkomen. Deze kennis en de opgedane ervaring stellen de 'professional' in staat het hoofd te bieden aan onverwachte gebeurtenissen.

4 Besluit

Anders dan vele criminologen of juristen laten overvallers het dreigen met geweld buiten hun definitie van dit begrip. Onder overvallers heerst de overtuiging dat geweld slechts aangewend moet worden voor zover dat in dienst staat van het welslagen van de overval. Deze norm zorgt voor een beperking van het tijdens overvallen uitgeoefende fysieke geweld. De dader pleegt een overval om geld te verkrijgen, niet om zijn slachtoffers moedwillig te kwellen of kwaad

te doen. Aan de andere kant moet hij zijn slachtoffers doen geloven dat hij wel degelijk fysiek geweld zal uitoefenen, als hij wordt tegengewerkt. Beslissingen omtrent het al dan niet gebruiken van geweld zijn voor een groot deel het resultaat van een afwegingsproces. Indien handelingen en/of reacties van de slachtoffers door de overvaller als belemmering geïnterpreteerd worden, zullen sommige overvallers ervoor kiezen instrumenteel geweld te gebruiken of zelfs overgaan tot impulsief geweld.

Of een overvaller meer geweld gebruikt dan dreiging, en hoe hij reageert op tegenwerking, is voornamelijk afhankelijk van zijn ervaring en kennis. De door ons geschetste categorieën van overvallers variëren in professionaliteit, motieven, de bereidheid tot geweld en de respons op tegenstand. Van 'wanhoopsovervallers' valt in het algemeen weinig te vrezen. 'Professionals' gebruiken, indien nodig, instrumenteel geweld om hun doel te bereiken. Door een goede voorbereiding en de opgedane ervaring kunnen deze overvallers de situatie beheersen en zal er bijna nooit sprake zijn van het toepassen van impulsief geweld. Het door alle overvallers als zinloos bestempelde impulsief geweld, wordt bijna altijd uitgeoefend door de categorie van 'beginners'. Gebrek aan ervaring en kennis leidt soms tot verlies van de beheersing van de situatie. De paniek die bij de overvaller als gevolg van controleverlies ontstaat, kan uitmonden in impulsief geweld.

De genoemde overvallers op het Albert Heijn-filiaal in Oosterbeek lijken dan ook te behoren tot deze - meest te duchten - categorie.

Literatuur

- Åkerström, Malin (1985), *Crooks and Squares. Lifestyles of Thieves and Addicts in Comparison to Conventional People*. New Brunswick and Oxford: Transaction Books.
- Block, Richard (1977), *Violent Crime. Environment, Interaction, and Death*. Lexington, Mass., Toronto: Lexington Books.
- Clarke, R.V.G. (1980), Situational Crime Prevention: Theory and Practice, *British Journal of Criminology*, 20, 1.
- Clarke, Ronald V. & Derek B. Cornish (1985), Modelling Offenders' Decisions: A Framework for Research and Policy, *Crime and Justice*, 6, 147-185.
- Cornish, Derek B. & Ronald V. Clarke (1986), Introduction, in: D.B. Cornish & R.V. Clarke (eds.), *The Reasoning Criminal. Rational Choice Perspectives on Offending*. New York, Berlin, Heidelberg, Tokyo: Springer Verlag.

- Eshof, P. van de & A.W.M. van der Heijden (1990), Tienduizend overvallen. Beschrijving van de overvallen sinds 1980, *Tijdschrift voor Criminologie*, 1990/2, 56-66.
- Feeney, Floyd (1986), Robbers as Decision-Makers, in: D.B. Cornish & R.V. Clarke (eds.), *The Reasoning Criminal. Rational Choice Perspectives on Offending*. New York, Berlin, Heidelberg, Tokyo: Springer Verlag, 53-71.
- Horton, J. (1977), Time and Cool People, in: J.M. Henslin (ed.), *Deviant Lifestyles*. New Brunswick, N.J.: Transaction Books, 59-72.
- Lejeune, Robert (1977), The Management of a Mugging. *Urban Life*, 6, 2, 123-148.
- Letekmann, Peter (1973), *Crime as Work*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Polsky, Ned (1971), *Hustlers, Beats and Others*. Harmondsworth: Penguin Books (oorspronkelijk 1967).
- Spradley, James P. (1977), Foreword, in: Robert S. Weppner (ed.), *Street Ethnography, Selected Studies of Crime and Drug Use in Natural Settings*. Beverly Hills & London: Sage Publications, 13-17.
- Staring, R.H.J.M. & G.J. Kroese (1991), Een kwestie van vertrouwen. Daderonderzoek in gevangenen, te verschijnen in: *Justitiële Verkenningen*, 17, 9.
- Sutherland, E.H. (1937), *The Professional Thief. By a professional thief*. Annotated and interpreted by Edwin H. Sutherland. Chicago & London: The University of Chicago Press (Midway Reprint edition 1989).
- Walsh, Dermot (1986), Victim Selection Procedures Among Economic Criminals: The Rational Choice Perspective, in: D.B. Cornish & R.V. Clarke (eds.), *The Reasoning Criminal. Rational Choice Perspectives on Offending*. New York, Berlin, Heidelberg, Tokyo: Springer Verlag, 39-52.
- Weiner, Neil Alan (1989), Violent Criminal Careers and 'Violent Career Criminals': An Overview of the Research Literature, in: N.A. Weiner & M.E. Wolfgang (eds.), *Violent Crime, Violent Criminals*. Newbury Park, London, New Delhi: Sage Publications, 35-138.